

Радянський політичний анекдот як форма повсякденного спротиву

Єремєєва К. А., Куліков В. О.

Єремєєва К. А., Куліков В. О. Радянський політичний анекдот як форма повсякденного спротиву. В статті розглядається радянський політичний анекдот як форма повсякденного спротиву. Аналізуються основні соціально-психологічні функції радянського політичного анекдоту. З'ясовуються мотивації розповсюдження фольклорних текстів та погляди радянських громадян на політичний анекдот. Досліджуються адресанти та адресати «таємних послань» у формі радянських політичних анекдотів.

Ключові слова: радянський політичний анекдот, повсякденний спротив.

Єремєєва К. А., Куліков В. А. Советский политический анекдот как форма повседневного сопротивления. В статье рассматривается советский политический анекдот как форма повседневного сопротивления. анализируются основные социально-психологические функции советского политического анекдота. Выясняются мотивации распространения фольклорных текстов и взгляды советских граждан на политический анекдот. Исследуются адресанты и адресаты «тайных посланий» в форме советских политических анекдотов.

Ключевые слова: советский политический анекдот, повседневное сопротивление.

Єремєєва К. А., Куліков В. О. The Soviet Political Anecdotes as a Form of the Everyday Resistance. This paper is devoted to the consideration of the Soviet political anecdotes as a form of the everyday resistance. The main socio-psychological features of the Soviet political anecdotes are analyzed. The motivation of the spreading of the Soviet political anecdotes and the opinions of the Soviet citizens about the political anecdote are studied. Addressers and addressees "secret message" in the form of Soviet political jokes are studied.

The keywords: soviet political anecdote, everyday resistance.

В цій статті ми розглядаємо радянський політичний анекдот як форму повсякденного спротиву, як спеціальні «таємні послання» [20, с. 12] (таємний дискурс) від підвладних до пануючих. Теоретичною основою дослідження стали концепції повсякденного спротиву [див.: 19, 20, 21], джерельною базою – джерела особового походження [2; 3; 7; 22] та база даних політичних анекдотів.

Появу наукової концепції повсякденного спротиву зазвичай пов'язують з ідеями Дж. Скотта, професора антропології Йельського університету, який проаналізував співвідношення панування і підпорядкування в традиційних спільнотах на рівні повсякденності. Розроблений ним у книгах «Моральна економіка селян» (1976) [19], «Зброя слабких» (1984) [20], «Панування і мистецтво спротиву: приховані повідомлення» (1993) [21] та ін. понятійний апарат історико-соціологічного дослідження влади застосовується тепер широко і ефективно не тільки антропологами, але також соціологами, політологами, істориками, причому не тільки у вивченні традиційних сільських громад, а й у дослідженні цілком сучасних соціальних інститутів [11].

Дж. Скотт виділяє чотири критерії «справжнього» спротиву: він має бути колективним та організованим, а не приватним та дезорганізованим; він має бути принциповим та самовідданим, а не опортуністичним та егоїстичним; він повинен мати революційні наслідки і має заперечувати, а не виправдовувати існуючий порядок. Відповідно рутинний, або повсякденний спротив має ознаки, протилежні критеріям справжнього спротиву. Суть повсякденного спротиву відображає фраза «Підпорядковуюсь, але не корюсь». Форми такого спротиву – дрібний саботаж, удавання, приховані глузування над владою. Типовий образ борця повсякденного спротиву – не бойовик з гвинтівкою, а бравий солдат Швейк. Застосування «зброї слабких» – повсякденного спротиву – особливо поширене в традиційних авторитарних спільнотах, де відкритий протест і незгода з владою зіштовхуються із жорстокими репресіями [10, с. 131]. У цьому випадку підлеглі обирають інші шляхи спілкування з пануючими – повсякденні, непримітні форми опору: дрібні крадіжки, «самоволки», ухиляння, глузування над владою, «швейковщину» й т. ін.

Пригноблені навчаються контролювати свої почуття, стримувати їх вираження і водночас розвивають в собі нестримну фантазію, що дозволяє наділати істинні почуття у форму іносказання – згадані вище таємні послання [10, с. 136].

Радянський політичний анекдот можна вважати проявом реакції радянських громадян на дії влади (репресії, політика, агітація та ін.) (див. дод. 1). Цю реакцію доцільно розділити на два основних типи: реакцію схвалення і реакцію, що сприяла повсякденному спротиву (страх, недовіра, нерозуміння ситуації, несхвалення дій влади та ін.). Таким чином, весь масив радянських політичних анекдотів можна розділити на дві великі групи: прорадянські (нечисленні), що переважно розповсюджувались серед прихильних до влади громадян, і антирадянські, які можна вважати проявом повсякденного спротиву.

Останню групу фольклорних текстів, в свою чергу, можна розділити на дві підгрупи: анекдоти про представників радянської влади і анекдоти про інші радянські реалії. Для того, щоб з'ясувати, чи виконували

досліджувані фольклорні тексти функції «таємних послань», необхідно розглянути функції анекдотів цих двох підгруп в соціальному контексті. Наприклад, гумор, зокрема, анекдоти, служать для вираженні агресії, щоб відчувати триумф і свою перевагу над тим, кого або що ти висміюєш, згідно з психоаналітичною теорією З. Фрейда і теорією зверхності/приниження Т. Гоббса, Ч. Грунера [6, с. 67-80], А. Раппа [18, с. 12-45]. Відповідно до теорії встановлення та закріплення статусу (Р. Козер, Д. Робінсон, Л. Сміт-Левін) [6, с. 149], домінуюча особа висміює того, хто за ієрархією стоїть нижче її для позначення своєї переваги. Крім того, гумор може використовуватись як «тактика викриття», за яку, через її несерйозність й неоднозначність, важко помститися: діяв механізм зняття відповідальності (за К. Палмером) [6, с. 148] за смислове навантаження анекдоту. Таким чином, анекдоти про представників влади могли виконувати роль «таємних послань» розповсюджувачів фольклору в уявному діалозі між радянською владою і громадянами СРСР, що практикували повсякденний спротив, адже за допомогою цих анекдотів радянський громадянин міг на короткий час відчувати себе вище представника влади (генсека, чиновника), відчувати свою перевагу над ним, викрити його дії. При цьому громадяни СРСР вибирали анекдот, підсвідомо сподіваючись на те, що «в разі чого», можна зняти з себе відповідальність за висловлене інакомислення, адже «це був просто жарт».

Згідно погляду на гумор як на спосіб боротьби зі стресом (від висміювання черг за дефіцитними товарами до «гумору вісельника», описаного А. Обдерліком та В. Раскіним) [6, с. 65], політичні анекдоти могли служити також для зняття негативних емоцій.

Ще одна функція анекдоту – комунікативна практика, засіб зміцнення згуртованості групи довірених осіб, встановлення ідентичності цієї групи, в тому числі і з політичних поглядів [17, с. 312-315].

Таким чином, більша частина радянських політичних анекдотів могла виконувати роль «таємних послань» у повсякденному спротиві радянських громадян.

Матеріали усної історії переважно підтверджують вищесказане. Був проведений контент-аналіз інтерв'ю 35 респондентів, що розповсюджували політичні анекдоти за радянських часів. Проект зі збору цих усноісторичних свідчень був розпочатий нами 2 роки тому й триває досі. Опитані були респонденти різного віку та з різних соціальних верств. Питання торкалися таких тем: яке місце мав політичний анекдот в повсякденному житті радянських громадян, що з себе представляв політичний анекдот, навіщо сам респондент його розповідав, в яких умовах, що при цьому він відчував й т. ін.

Як і передбачалось, у своїх відповідях респонденти розділились на дві основні великі групи. Перша група учасників опитування для позначення того, що з себе представляв радянський політичний анекдот, використовувала наступні словосполучення та фрази:

«замовлення ЦРУ або інших країн для дискредитації радянської влади», «діяльність «Голосу Америки» [22: 1; 22: 23; 22: 25; 22: 31; 22: 35], «замовлення Тель-Авіву» [22: 29] та, навіть, – замовлення самої радянської влади [22: 5; 22: 25]. Проте ці ж самі респонденти відзначали, що й самі розказували політичні анекдоти. На питання «чому?» респонденти відповідали, що ставились до цього несерйозно [22: 20; 22: 23], або ж переповідали тільки смішні, необразливі анекдоти, які, на відміну від образливих – «ЦРУшних», склав, можливо, сам народ [22: 16; 22: 25; 22: 28]. До цієї ж групи ми віднесли тих людей, що назвали себе лояльними до радянської влади, розповсюджували політичні анекдоти тільки через те, що вони були смішні та підтримали думку, що політичні анекдоти складали самі громадяни СРСР [22: 6; 22: 12; 22: 20]. Всього перша група респондентів становить 44 % від всіх опитаних. Ці громадяни колишнього СРСР, ймовірно, не використовували радянський політичний анекдот як форму повсякденного спротиву.

Друга група респондентів (56 % від всіх опитаних) найчастіше у відповідях щодо функцій політичного анекдоту називали цей жанр фольклору відображенням радянської реальності, що не влаштовувала [22: 2; 22: 3; 22: 10; 22: 15; 22: 26; 22: 31], реакцією на дії влади або якісь події [22: 3; 7; 8; 9; 11; 12; 13;], проявом інакомислення [22: 27; 22: 35], недовіри [22: 3; 22: 32], невдоволення [22: 3; 22: 4], засобом для зберігання здорового глузду й навіть виживання [22: 10; 22: 14; 22: 19; 22: 21]. Цих респондентів можна вважати тими, хто використовував політичний анекдот як форму повсякденного спротиву. Слід зауважити, що подібний спротив майже не був усвідомленим. Проте серед респондентів були ті, хто, можливо, усвідомлював, або усвідомив на момент інтерв'ю процес повсякденного спротиву за допомогою політичних анекдотів. Так серед всіх опитаних 11 % [22: 10; 22: 19; 22: 28; 22: 32] назвали розповсюдження політичних анекдотів в радянський період – уявним діалогом між радянськими громадянами та представниками влади. Однак, більшість цих респондентів сказали, що їх участь у цьому діалозі була неусвідомленою [22: 10; 22: 19; 22: 28]. Однак треба пам'ятати про можливу аберацію пам'яті респондентів та інші особливості усноісторичних свідчень. Автори особистих колекцій, мемуарів та щоденників також розділились у поглядах: дехто відзначав, що фіксували анекдоти, бо вони були відображенням радянської реальності, яку можуть забути, проявом інакомислення та носієм справжньої історії [2, с. 5-6], дехто відзначав, що фіксував анекдоти тільки тому, що в потрібний момент пам'ять не завжди допомагала згадати весь свій «анекдотичний арсенал» [22: 12; 20].

Як можна судити за джерелами особового походження та як вважають дослідники гумору М. Веінбергер, К. Гулас [6, с. 166] та ін., людині не обов'язково вірити в стереотип, що став предметом

вистіювання, щоб сміятися і навіть поширювати вдалий анекдот. Тому точно обчислити, який був відсоток розповсюджувачів, що повністю підтримували ідеї антирадянських анекдотів, неможливо. Можна лише припустити, що за допомогою антирадянських анекдотів повсякденно чинили спротив, по-перше, їх творці, по-друге, певна частина наступних їх розповсюджувачів.

Отже, «таємні послання» у формі анекдотів мали своїх адресантів та адресат. А як це відображалось в самих анекдотах? Задля вирішення цієї проблеми в СУБД MS Access™ нами була створена реляційна джерелоорієнтована база даних (БД) «Радянські політичні анекдоти», в яку на сьогоднішній день увійшло 2114 радянських політичних анекдота з різних джерел (джерела особового походження: мемуари та щоденники, що містять радянські політичні анекдоти, матеріали усної історії, особисті колекції анекдотів; збірники радянських анекдотів, видані в радянський період і після 1991 р.). В інфологічній моделі БД стрижневою сутністю став сам анекдот. З ним пов'язані (тип зв'язку один-до-багатьох) характеристичні сутності: «персонаж», «проблематика» і «датування». У відповідності з цією інфологічною моделлю була побудована БД, де кожній сутності та її атрибутам (одночасно й категорії при контент-аналізі) була відведена окрема таблиця. Контент-аналіз за категоріями «персонаж» та «проблематика» дає змогу дослідити з ким себе в анекдотах позиціонували адресанти, як оцінювали своє становище, кого в анекдотах ми можемо назвати адресатами «таємних послань».

Всіх персонажів радянських політичних анекдотів можна розділити на тих, кого висміюють або називають винуватцем в незадовільних реаліях, на тих, хто викликає співчуття та на другорядних (допоміжних) персонажів. Більшість (майже 75 %) фольклорних текстів будувалась на протистоянні першої групи персонажів та другої, відображаючи уявний діалог між підлеглими та владою. Для інших анекдотів обов'язковою була присутність хоча б однієї зі сторін.

Розповідаючи політичний анекдот з повним або частковим підтриманням його ідеї, розповсюджувачі фольклору, що були в цей момент адресантами «таємних послань», іноді займали позицію персонажа, якому співчували, ніби граючи при цьому його роль, або беручи його ім'я собі за псевдонім. Наприклад:

Один москвич в очереди за продовольствием спросил другого:

— Кто виноват во всем этом?

— Хрущев, конечно.

— Запомните, вы за мной, я схожу – дам ему по физиономии, а потом вернусь.

Когда вернулся, сосед спросил его:

— Ну что, дал ему по морде?

— Нет, там очередь еще больше, чем здесь [4].

В цьому випадку ми бачимо чітке протистояння між генсеком та звичайними громадянами, яким певною мірою співчуває розповідач, підсвідомо позиціонуючи себе з «москвичами з черги», або займаючи місце третьої сторони, що дає сторонню оцінку.

Таких персонажів анекдотів, від імені яких створювались та розповсюджувались «таємні послання», можна назвати персонажами-адресантами (див. дод. 2). Першу велику групу (59 %) персонажів-адресантів складають представники різних соціальних груп, сімейні персонажі (чоловік, дружина, теща та ін.), ті, хто в анекдотах називається просто радянським громадянином. Для зображення персонажів цієї групи використовувався мінімум художніх засобів, вони доволі легко замінювались один одним. Іноді використовувались епітети, що підкреслювали незадрісне становище персонажа-адресанта: «обшарпаний», «голодний», «тремтячий» тощо. Розповідаючи анекдоти з цими персонажами, багатьом було легко асоціювати себе з ними через універсальність зображених у фольклорі простих людей з черги, сімейних пар, жителів комуналки та ін. Представники різних соціальних верств складають 69 % серед персонажів першої групи та 40 % серед всіх персонажів-адресантів. Серед соціальних груп перше місце посідають персонажі, що названі представниками інтелігенції (25 %), друге місце посідають робітники (15 %), третє – колгоспники та службовці (по 8 %), далі йдуть в'язні (1 %), пенсіонери (1 %) та ін. Матеріали усної історії дещо підтверджують подібний розподіл адресантів: 43 % респондентів розповсюджували інтелігенти [22: 13; 22: 15; 22: 23; 22: 25; 22: 31] (серед них 23 % також до активних розповсюджувачів долучили робітників, при цьому було присутнє зауваження, що їх політичний гумор був дещо простіший та грубіший, з акцентом на побутових проблематиках [22: 1; 22: 15; 22: 25]), 3 % відповіли, що не можуть компетентно відповісти на це питання, бо здебільшого мали справу із якоюсь одною соціальною групою [22: 10; 22: 19]; 43 % відповіли, що, напевно, політичні анекдоти розповсюджувались в усіх соціальних групах однаково активно [22: 8; 22: 11; 22: 14; 22: 16; 22: 18; 22: 27]. Подібні думки підтверджували й ті респонденти, що переходили із однієї соціальної верстви до іншої [22: 1; 22: 2; 22: 10]. Цікаво, що жоден з респондентів не назвав серед активних розповсюджувачів селян. Навпаки, респонденти робили наголос, що політичний анекдот не був специфічним для сільських територій, причому, це стверджували як і ті, хто був в селі лишень гостем [22: 20], так і ті, хто походив із сільської місцевості [22: 1; 22: 10; 22: 19; 22: 22]. В той самий час 8 % серед персонажів зображених представниками соціальних категорій, – це колгоспники. Можна припустити, що у випадку складання та розповсюдження анекдотів про селян обізнані в цій проблематиці міські жителі займали третю сторону того, хто аналізує ситуацію збоку, й «відправляли» «таємні послання» до «опонентів» від

імені колгоспників. Цікаво, що колекціонери політичного фольклору й просто його поціновувачі, такі як С. Єфремов, Н. Соколова, А. Синявський, відзначали, що політичні анекдоти в СРСР розповідали майже всі [3, 764; 7, с. 125-129; 13, с. 320-321].

Більше 40 % всіх персонажів-адресантів – це етнічні персонажі. 23 % з них – це євреї. За допомогою анекдотів, де адресантами виступають «Рабиновичі» та «Хаймовичі» повсякденно чинили спротив антисемітизму та іншим своїм проблемам самі представники єврейського народу [22: 1; 32] та ті, хто їм, можливо, співчував. Окрім того, за участі колоритних єврейських образів також створювались анекдоти на загальнорадянські проблематики, що були актуальними для багатьох громадян СРСР.

Друге місце (6 %) в цій групі займають росіяни. Подібна популярність обумовлена тим, що в багатьох випадках «росіянин» були синонімом «жителя СРСР», особливо в анекдотах, що будувались як розмова американців, англійців та ін. з росіянами, тобто обігрувалось порівняння між рівнем життя, менталітетом громадян капіталістичних країн та СРСР. Це свідчить про створення образу російського народу в СРСР як «титульного».

Анекдоти з представниками інших народів як форма повсякденного спротиву були популярні, насамперед, серед представників цих народів, тому й не завжди були актуальними як «таємні послання» для інших громадян СРСР. Ці анекдоти могли використовуватися як практика повсякденного спротиву не тільки владі, але і народам-сусідам.

В якості прикладу можна розглянути існування в політичному фольклорі Радянського Союзу такої проблематики, як неприйняття «радянського» українцями. Більша частина політичних анекдотів на українську тематику, як і для багатьох анекдотів на національну тематику, будується на діалозі-протистоянні українців/хохлів і інших національностей (найчастіше росіян/москалів), де народ-сусід сприймається як щось вороже. Внаслідок цього практично у всіх політичних анекдотах на українську тематику вороже, радянське називалося «москальським». Розглянута проблематика обігрувалася в анекдотах починаючи з часів революції аж до розпаду СРСР, коли й отримала найбільший розвиток. Анекдоти, присвячені цій проблематиці, були реакцією розповсюджувачів фольклору на повсякденні проблеми і на значущі для всього СРСР події. Наприклад, імовірно в 1961–1962 рр. виник такий анекдот:

«Діду!» «Що?» «Чулі, москалі у космос полетіли!» «Що, всі!?» «Та ні, Тільки один!» «Те чого ж ти тоді кричиш?» [22: 22].

Цікавий той факт, що цей анекдот був популярний і в наступні роки й особливо актуалізувався наприкінці існування СРСР, а також поширювався серед литовців і поляків. Анекдоти, де серед персонажів – народи соцтабору, також складають значну частину: 6 % серед всіх

фольклорних текстів цієї групи. Велика кількість етнічних персонажів, що зображені невдоволеними своїм становищем, демонструє гостроту національного питання в СРСР [12, с. 42].

Також були присутні персонажі, яких в одному з анекдотів було названо «головною ідеологічною опозицією» радянської влади – це Вірменське радіо та Голос Америки (5 % серед всіх персонажів-адресантів). В радянських політичних анекдотах ці персонажі зображені як незаангажоване джерело знання правди про радянські реалії. Причому анекдоти з Вірменським радіо модно віднести й до тих, де не вказується сторона-адресант. В цих випадках Вірменське радіо як персонаж легко прибирався й просто залишався анекдот у формі питання – відповіді, що ставав дуже популярним [22: 13; 14], адже кожен міг зайняти відсутню сторону адресанта. Наприклад:

– Кожда наступит коммунизм?

– Об этом будет сообщено в закрытом письме ЦК [4].

Якщо у випадку з персонажами-адресантами ми не можемо достовірно сказати, займав розповсюджувач анекдоту сторону персонажа, чи залишався третьою стороною, то у випадку із адресатами «таємних послань» у формі політичних анекдотів їх можна назвати з великою долею ймовірності.

Серед адресатів у анекдотах перше місце посідають генсеки СРСР (37 % серед всіх персонажів-адресатів) – обличчя влади, головні образи радянської влади. Це й зумовило таку популярність генсеків як адресатів «таємних послань», бо якщо виникали нарікання на представників влади, то перш за все вони стосувались тих, хто найбільше із владою асоціювався [22: 4; 10; 28]. Саме тому нижчу (22 %), але також значну, позицію (за кількістю присвячених анекдотів) займають інші представники вищої влади (перші секретарі ЦК Компартії республік, міністри та ін.), та ще нижчу (8 %) – представники влади на місцях (голови колгоспів, голови міськкомів та обкомів, директори заводів та ін.). Далі йдуть представники каральних органів (13 %), руками яких й проводилась репресивна політика проти інакомислячих: спецслужби, міліція та ін. Персонажі цієї групи майже у 70 % випадків зображені як негативні, а у 22 % – комічні.

На початку правління нового генсека представники влади зображуються здебільшого сильними діячами із нейтральним забарвленням образу, то наприкінці правління владні особи ображаються негативно-комічними із невеликою силою дії [16, с. 145]. Це ілюструє зміну ставлення розповсюджувачів політичних анекдотів до представників влади. Герої анекдотів з каральних органів – це персонажі зі стабільно високою силою дії та нейтральним забарвленням.

Серед адресатів також фігурують образи під назвою «соціалізм» та «комунізм». Перший з них став символом неприйнятних реалій, проти

яких також був направлений щоденний спротив радянських громадян. Комунізм в радянських політичних анекдотах здебільшого продовжував бути «світлом в кінці тунелю», проте світлом недосяжним. Анекдоти, присвячені нереальності комунізму, складають більшість серед всіх фольклорних текстів, що відображають недовіру до влади в радянських політичних анекдотах [15, с. 164].

Таким чином, радянські політичні анекдоти могли виконувати роль «таємних послань» розповсюджувачів фольклору в уявному діалозі між радянською владою і громадянами СРСР, що мали повсякденний спротив. За допомогою цих анекдотів радянський громадянин міг на короткий час відчутися вищеможною владою, виказати свій спротив та інакомислення, підсвідомо знімаючи з себе відповідальність, спілкуючись за допомогою несерйозних жартів, зняти стрес, знайти своїх однодумців. Можна припустити, що за допомогою антирадянських анекдотів повсякденно чинили спротив, по-перше, їх творці, по-друге, певна частина наступних їх розповсюджувачів. В радянських політичних анекдотах присутні персонажі, від імені яких створювали свої «таємні послання» адресанти та з якими себе позиціонували розповсюджувачі, що підтримували ідею анекдоту. Найчастіше такими персонажами були звичайні громадяни СРСР та етнічні персонажі. Відзначались популярністю анекдоти, коли сторона адресанта не персоніфікувалась (кожен міг зайняти цю відсутню сторону). В якості адресатів в анекдотах найчастіше виступали генсеки, інші представники влади та всі ті, хто був із ними пов'язаний. Соціалізм став символом неприйнятних радянських реалій, а комунізм – недосяжної мети.

Примітки

1. *Архипова А.* Ранние анекдоты о Сталине: материалы к систематизированному собранию (1925–1940) / А. Архипова, М. Мельченко // Вестник РГГУ. – Сер.: Литературоведение. Фольклористика. – 2009. – № 9.
2. *Борев Ю.* XX век в преданиях и анекдотах: в 6 кн. / Ю. Борев. – Харьков, Ростов н/Д, 1996. – Кн. 3, 4.
3. *Ефремов С.* Щоденники, 1923–1929 / С. Ефремов. – К., 1997.
4. *Киевская городская библиотека* / Сост. М. Мошков. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.lib.misto.Kiev.ua/htm>. Доступ – 28.08.2008 г.
5. *Корольова Г.* Фольклор як відображення буденного життя сільських мешканців України у 50–60-х роках ХХ ст. / Г. Корольова. [Електронний ресурс]. Режим доступа:

- http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2009_25/Gileya25/I12_dos.pdf. Доступ – 02.11.2010 р.
6. *Мартин Р.* Психология юмора: пер. с англ. / Р. Мартин. – СПб, 2009.
  7. *Мельниченко М.* Советские анекдоты из коллекции Н. В. Соколовой (1926 год) / М. Мельниченко // Живая старина. – 2007. – № 4.
  8. *Мельниченко М.* Феномен фронтового анекдота: народное творчество или инструмент агитации / М. Мельниченко // Российская история. – М., 2009. – № 6.
  9. *Неклюдов С.* Происхождение анекдота: «муха-цокотуха» под судом советских вождей / С. Неклюдов // Вестник РГГУ. – Сер.: Литературоведение. Фольклористика. – 2009. – № 9.
  10. *Никулин А.* Власть, подчинение и сопротивление в концепции "моральной экономики" Джеймса Скотта / А. Никулин // Вестник РУДН – Сер. Социология. – 2003. – №1(4).
  11. *Никулин А.* Сатурналии мощи: Искусство господства и сопротивления в концепции Джеймса Скотта / А. Никулин // Отечественные записки. – 2003. – № 1.
  12. *Парфёнов Л.* Намедни. Наша эра. 1971–1980 / Л. Парфёнов. – М., 2009.
  13. *Синявский А.* Основы советской цивилизации / А. Синявский. – М., 2002.
  14. *Фрейд З.* Остроумие и его отношение к бессознательному / З. Фрейд. – Минск, 2006;
  15. *Шишко Е.* Недоверие к власти в советских политических анекдотах в период правления Л. И. Брежнева (1964–1982) / Е. Шишко // Белгородский диалог – 2009. Проблемы российской и всеобщей истории: сб. науч. тр. междунар. науч. конф. студентов, магистров, аспирантов и молодых ученых (г. Белгород 10 апреля 2009 г.) / Отв. ред. С. Н. Прокопенко. – Белгород, 2009.
  16. *Шишко К.* Образ Л. И. Брежнева в радянських політичних анекдотах / К. Шишко // Актуальні проблеми світової та вітчизняної історії: Збірник наукових праць. – Харків, 2009. – Вип. 12.
  17. *Fine G.* Humor in situ: The role of humor in small group culture / G. Fine. – Oxford.
  18. *Rapp A.* The origin of Wit and Humor / A. Rapp. – New York, 1951.
  19. *Scott J.* The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia / J. Scott. – Yale, 1979.
  20. *Scott J.* Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance / J. Scott. – Yale, 1985.
  21. *Scott J.* Domination and the art of resistance: hidden transcripts / J. Scott – New Haven, 1993.

22. Респонденти:

1. Бердута Михайло Захарович, 1935 р. нар.
2. Буйнов Юрій Володимирович, 1952 р. нар.
3. Волосник Юрій Петрович, 1962 р. нар.
4. Духопельников Володимир Михайлович, 1942 р. нар.
5. Єремєєв Віктор Орестович, 1956 р. нар.
6. Єремєєва Катерина Петрівна, 1965 р. нар.
7. Журавльов Денис Володимирович, 1977 р. нар.
8. Іващенко Вікторія Юр'івна, 1974 р. нар.
9. Йолкін Анатолій Іванович, 1952 р. нар.
10. Калашник Зінаїда Софронівна,
11. Кобзар Олена Іванівна,
12. Заремба Олена Петрівна, 1935 р. нар.
13. Кочарян Сурен Гарнікович, 1977 р. нар.
14. Литовченко Сергій Дмитрович, 1974 р. нар.
15. Майстренко Володислав Сергійович, 1970 р. нар.
16. Мартем'янов Олексій Павлович, 1956 р. нар.
17. Мироненко Іриною Дмитрівною, 1952 р. нар.
18. Мигаль Борис Кирилович, 1927 р. нар.
19. Наумов Сергій Олександрович, 1958 р. нар.
20. Полупан Наталя Петрівна, 1939 р. нар.
21. Посохов Сергій Іванович, 1964 р. нар.
22. Прасол Сергій Олександрович, 1977 р. нар.
23. Пугач Євген Петрович, 1935 р. нар.
24. Ручинська Оксана Анатоліївна, 1969 р. нар.
25. Садовникова Вікторія Федорівна, 1936 р. нар.
26. Сергєєв Іван Павлович, 1950 р. нар.
27. Скирда Валерій Володимирович, 1967 р. нар.
28. Тумаков Олександр Іванович, 1956 р. нар.
29. Чернявський Леонід Сергійович, 1952 р. нар.
30. Чумак Петро Васильович, 1953 р. нар.
31. Чижов Олександр Іванович, 1944 р. нар.
32. Шильман Михайло Євгенович, 1966 р. нар.
33. Шишко Андрій Володимирович, 1966 р. нар.
34. Шишко Любов Борисівна, 1968 р. нар.
35. Щербина Валерій Петрович, 1958 р. нар.

Додатки

Додаток 1.

Додаток 2.

Персонажі-адресанти в радянських політичних анекдотах

